

KEMAL PAŞAZÂDE'NİN ŞAIRLİĞİ VE YUSUF Ü ZÜLEYHA'SI

CAHİT KAVCAR

Asıl adı Ahmet, lâkabı Şemseddin olan ve Kemal Paşa'nın torunu olduğu için Kemal Paşazâde ya da İbn Kemal diye anılan; Osmanlı İmparatorluğunun ve Kanuni Sultan Süleyman devrinin en ünlü şeyhülislâmlarından biri olduğu için "müfti's-sakaleyn" unvanını alan Kemal Paşazade (1468-1534), Türk tarihinde ayrı bir yeri olan çok seçkin bir devlet ve bilim adamıdır. Başta fıkıh, hadis, tefsir gibi "şer'î ilimler" olmak üzere oldukça geniş ve çok yönlü olan bilimsel çalışmaları ve resmî görevlerinin yanısıra güzel sanatlarla, özellikle edebiyatla da uğraşmış ve bu alanda da değerli eserler vermiştir. Fakat onun en belirgin, en tanınmış yönü tarihçiliği ve en büyük eseri Tevârih-i Âl-i Osman'dır¹.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu devrinde, devletin en üst kademesine dek yükselmiş olan padişahlar ve şeyhülislâmlar bile kendilerini genellikle şiir ve edebiyat alanında da göstermek istemişlerdir. Bu arada Fatih, Yavuz, Kanuni gibi gerçekten başarılı olanlar, Divan'ı bulunanlar, devrin sanat anlayışını eserlerinde tümüyle uygulamaya çalışanlar ve kendilerini şairlik yönüyle de kabul ettirenler vardır. Asıl inceleme, yorum ve tahlilleri aşağıda yapmak üzere, şimdilik K. Paşazâde'nin de "şair-devlet adamlarından" biri olduğunu belirtmekle yetineceğiz. Ne var ki gerek sayı, gerek yoğunluk, gerekse değer bakımlarından şairliği, bilim ve devlet adamı sıfatlarının yanında ikinci derecede kalmaktadır. İşte biraz da bu bakımdan olacak, şimdiye dek onun şairliği pek de ele alınmamış, incelenip bu alanda ciddi ve derinliğine bir araştırma yapılmamıştır. Bu yüzden ben bu yazımda, K. Paşazâde'nin hayatını, yetişme tarzını, gördüğü geniş, çok yönlü ve derin eğitimi, bunun sonucu olan bilginlik ve devlet adamlığı yönlerini, yaptığı türlü ve çok önemli görevleri burada uzun uzun anlatmayı gereksiz buluyorum². Çünkü onu bu yönleriyle geniş geniş inceleyip işleyen oldukça değerli kaynak ve araş-

¹ Şerafettin Turan, İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter, Ankara 1954, s. 5.

² Sadece şu kadarını söyleyelim ki, biraz mübalâğah da olsa ölümü üzerine düşürülen tarihlere den biri olan ve "Kemal'le birlikte ilimler öldü" anlamına gelen "ارتحل العلوم با لكمال"

tirmalar var. Ve bu kaynaklarda onun Türk tarihindeki yeri üzerinde de yeteri kadar durulmaktadır³. Ben sadece, daha genç bir bilginken bile onun değerinin anlaşılıp devlet büyüklerinden ilgi ve takdir gördüğünü belirtmek için bir olay üzerinde durmak istiyorum: II. Bayezid devrinin Rumeli kazaskeri Hacı Hasanzâde, genç bilgin İbn Kemal'i küçük bir kadı olarak görevlendirmek ister. Anadolu kazaskeri olan Müeyyedzâde hemen bu duruma itiraz eder ve "K. Paşazâde gibi ilim ve fazilet sahibi birini kazaya göndermenin onu kaybetmek olacağını, kendisine bir müderrislik verilirse daha iyi, daha yerinde olacağını, böylece ilminden yararlanılacağını" söyler. "Molla İdris'in Tevârih-i Âl-i Osman'ı Farsça yazdığını, bunun Türkçesinin de gerekli olduğunu, bunu da ancak Kemal Paşazâde'nin yapabileceğini" belirtir⁴. Böylece Padişah da ikna edilir ve K. Paşazâde hem Edirne'deki Taşlık medresesine müderris olur hem de devletin tarih yazarlığına atanır⁵.

sözü, onun bilimsel kimliğini gösteren en veciz ifadelerden biridir (Âli, Kühü'l-Ahbâr, Nuru Osmaniye Ktp. No. 3407, Ankara Millî Ktp. M.F.A. No. 38, bk. 265 b ve diğer kaynaklar). Gene devrin büyük ve ünlü tarihçisi Âli, K. Paşazâde'yi, o zamana kadar yaşamış olan en büyük Osmanlı bilgin ve filozofu olarak nitelendirmektedir: "Tarih-i seb'a me'den berü ki devlet-i Osmaniyye, zümre-i 'ulemâya ma'mûre ve merzbûm-ı Rûm itlâk olunan memâlik-i hâkânîye firka-i fuzalâya meşkûredür, ne anlar gibi zî-fünûn 'âlim gelmişdür ve ne zât-ı şerîfleri gibi mecma'-ı fezâ'il bir filosof-mevsûf ü muhterem işidilmişdür" (Âli, aynı eser, bk. 266a).

³ Bu konularla ilgili olarak Bkz.

1- Latifi Tezkiresi (matbu), İst. 1314, s. 79-82.

2- Aşık Çelebi Tezkiresi, Ankara Genel Ktp. Eski Eserler Böl. No. 218, Yk. 53 a-57b.

3- Hasan Çelebi Tezkiresi, Ankara Genel Ktp. Eski Eserler Böl. No. 97, bk. 37b - 41a.

4- Âli, Kühü'l-Ahbâr, Nuruosmaniye Ktp. No. 3407, M.F.A. No. 38, bk. 265 vd.

5- Mecdî, Şakâyık Tercümesi, C. 2, s. 381-385, İst. 1269.

6- Faik Reşat, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, C. I, s. 253-259.

7- Hamid Vehbî, Meşâhir-i İslâm, Cüz 49, s. 1551-1583, İst. 1301.

8- İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, s. 668-671, Ankara 1964.

9- İsmet Parmaksızoğlu, Kemal Paşazade, İslâm Ansk.

10- Şerafettin Turan, İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter, Ankara 1954 ve VIII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon) Ankara 1957.

⁴ Müeyyedzâde, Padişaha hitaben, "Tevârih-i Âl-i Osman tedvin olunmak lâzımdur. Molla İdrisî Fârisî ile tertîb ediyor. Türkî dille inşa olunmak mühimdir. K. Paşazâde du'âcuñuz ol hidmetüñ 'uhdesinden gelmege kâdirdür. Fenn-i inşa ü inşa da mâhirdür" der (Aşık Çelebi, Hasan Çelebi, Şakâyık Tercümesi).

⁵ Sonradan yazdığı Tarih'te, kendisini küçük kazalarda görevlendirip uzaklaştırmak isteyen Hacı Hasanzade için çok küçültücü sözler kullanır. Onu Ebu Cehl'e, kendisini Peygamber'e benzetir.

Bu olayda, belki iki kazasker arasında hissî bir rekabet olabileceğinden söz etmek mümkündür. Ama ne olursa olsun, şairimizin sanat ve kültürel kişiliğini çok iyi tanıtmaya yönünden, Anadolu kazaskeri Müeyyedzâde'nin söz ve görüşleri, ısrarla üstünde durulması gereken bir değer taşımaktadır.

Bu kısa açıklamadan sonra ben bu yazımda, Onun sanat yönü, şairliği üzerinde duracak, Divan'ı ve Yusuf ü Züleyha'sı ile ilgili açıklama ve incelemelerde bulunacağım.

Bilindiği gibi tezkireler, eski edebiyatımızda edebiyat tarihlerinin yerini tutmaktadır. Şairlerin haltercümelerinden söz ederler. Bazen şairler hakkında tümüyle birbirine benzeyen, yüzeyden ve kalıplaşmış görüşler ileri sürülür. Bazı ifadeler, bütün tezkirecilerce ortaklaşa kullanılır ve çoğunlukla birbirinden aktarılır. Şairler, her şeyden önce bir birey olarak ele alınır, haltercümeleri verildikten sonra kimi eserleri sayılır, övülür ya da yerilir. Tezkireci, sanat eserlerini, içinde bulunduğu devrin ve toplumun ürünü olarak düşünüp yorumlamadığı için biz şairleri ve eserleri gerçek değerleri ile anlayamayız. Şairin ve eserlerinin devrinde ne kadar tutulduklarını ve etki derecelerini bilemeyiz. Devrin genel durumu hakkında açık ve kesin bir fikir edinemediğimizden dolayı yararlanma oranı da az olur. İşte asıl konumuz olan Kemal Paşazâde'nin şairliği ile Yusuf ü Züleyha adlı ünlü mesnevisi hakkında da tezkirelerle kaynakların verdiği bilgiler oldukça kısa, az ve bugünkü ölçülere göre çok yetersizdir. Ama ne olursa olsun, elimizde daha başka esaslı kaynaklar bulunmadığı için gene de tezkirelere başvurmak ve onlardan yararlanmak gerekiyor. Bu bakımdan, gerek O'nun kişiliği, şairliği ve Yusuf ü Züleyha'sı hakkında eski kaynakların verdiği bilgileri öğrenmek, gerekse bunu bir kronolojik sıraya göre dizerek edebiyatımızın, edebiyat tarihi ve tenkit alanındaki gelişme, evrim çizgisini çok küçük çapta bile olsa izleyebilmek için örnekler vermeyi gerekli ve yararlı buluyorum.

Kaynaklara göre K. Paşazâde'nin Kişiliği ve Şairliği⁶ :

Şairimizin çağdaşı ve Anadolu Türk edebiyatının ilk tezkire yazarı olan Sehi, "Anuñ fazlı ve ma'rifeti şu'le-i âftâb ve eşi'a-i mâhtâb gibi rüşen ve mübîndür"⁷ sözleriyle onun fazilet ve hünerinin parlaklığını anlatır. Şairliğin-

⁶ Burada, eski kaynaklardan, yeri geldikçe ve çok kısa pasajlar halinde söz etmek mümkündür. Ama Türk tarihinde ayrı yeri olan bir "şair-devlet adamı"nın sanatçı yönü ile ilgili eski kaynakların verdiği ilgi çekici bilgileri, orijinaliyle yeni yazıya aktarmayı daha uygun buldum.

⁷ Sehi Tezkiresi (matbu), İstanbul 1325, s. 43

den ve yazarlığından da şöyle söz eder: “Eş’arı vâfir ve gazeliyyâtı mütekâşir. Onbiñ beyt miqdârî Yūsuf ü Züleyhâ hikâyesin nazm idüp gâyet laţif ü maţbû’ ü mergûb ü maşnû’ itmişdür. Ve Tevârih-i Âl-i Oşman’ı Türkî dilde inşâ idüp yazup begâyet güzel, bî-mânend ü bî-bedel yazmışdur”⁸.

Latifî ise sadece kendi görüşlerini değil, bütün bilginlerin görüş ve düşüncelerini yansıttığını belirtir: “İttifâk-ı ‘ulemâ budur ki vilâyet-i Rûmda ‘adîli vü nazîri bir ‘âlim-i mütebahhîr ü müteferrid peydâ ve hüveydâ olmadı. Belki mu’âdil ü mümâşili vilâyet-i mezbûreye gelmedi. ‘Allâme-i hâfîkeyn ve müfti’s-şakaleyn idi. Mecnû’-ı ‘ulûm ü fûnûna şab’-ı pâki şâmil ve aşnâf-ı kemâlâtta kâmil idi... Her fende bir risâle ve her nev’-i ‘ilmde bir maķâle yazmışdur... Ve elhak insâf budur ki mecma’-ı mecmû’-ı ‘ulûm ve iftihâr-ı ‘ulemâ-yı vilâyet-i Rûmdur... Ol bir ‘âlim-i Rabbânî idi ki ‘ilmi dâ’ire-i vilâyete ve serhadd-i keş ü kerâmete iletmiş idi ve ol deryâ-yı fazl ü dâniş idi günde biñ miqdârî fetvâya dest urup...”⁹ sözlerini söyler ve “nitekim vasfında dimişlerdür” dedikten sonra büyük bir mübâlaga taşıyan şu beyti ekler:

Ya meleksüñ ya perî şekl-i beşerde zîrâ
Bu kaçdar kesb-i fezâ’il idebilmez insan¹⁰.

Kemal Paşazâde aynı zamanda değerli bir şairdir: “Ve nazm ü inşâda dañi yek fen olanlar kaçdar kudreti ve ibdâ’-ı bedâyi’-i nazm ü neşrede mahâreti vardı. Bu fende müstâgni olmağın taħalluş ta’yîn itmemişlerdür”¹¹.

Aşık Çelebi, K. Paşazâde’yi türlü yönlerden uzun uzun anlattıktan sonra sanatçılık yönünü belirtir: “Nerdübân-ı meşûr-ı şî’r ü inşâ ile i’tilâ ide ve serâperde-i kaşr kaçdar vâlâ-i fazl-ı ‘âlisi andan bâlâ-terdür ki ‘ankebût-ı ‘aql ü çâlâk anda nesc-i târ ü pûd-ı efkâr ider. Fenn-i inşâ’ ü inşâda mâhirdür”¹². “Gâh inşâ yazup gâh şî’r dirlerdi. Kışşa-i Yūsuf ü Züleyhâ-yı nazm-ı cân-baħş ü rûh-baħşâyı nazm itmişdür”¹³... Kışşa-i Yūsuf ü Züleyhâ’da güzel ma’nâlar ve bîkr edâları vardır”¹⁴.

⁸ Aynı yer.

⁹ Latifî Tezkiresi (matbu), İstanbul 1314, s. 80.

¹⁰ Aynı eser, aynı sayfa.

¹¹ Aynı yer.

¹² Aşık Çelebi Tezkiresi, Ankara Genel Kitaplığı Eski Eserler Böl. No. 218, yk. 53b.

¹³ Aynı eser, yk 54a.

¹⁴ Aynı eser, yk. 56b.

Şairimizin gördüğü derin eğitim ve bilginlik yönlerini geniş geniş anlatan, eşsiz ve tek olduğunu söyleyen Hasan Çelebi, “Merhûm ‘ilm ü kemâl ile ter-vîh-i rûh-ı ‘ulvî itdükden sonra bi hasbi’t-tabî’ati’l-beşeriyyede levâzım-ı şî‘âr-ı tab‘iye tenezzül idüp gâhî dürr-i menşûr gibi...”¹⁵ sözleriyle “ilim ve kemal” bakımından böylesine büyük bir kişinin sanat ve şiirle de uğraştığını belirtir. Sonra da, “Eş‘âr-ı pür-şafâsı ‘ale’l-huşûş kışşa-i Yûsuf ü Züleyhâ’sı nazm-ı can-bağış ü rûh-bağışası meşhûrdur. Ol kitâb-ı müste‘âbuñ ebyât-ı belâgat-nisâbına hadd ü hisâb yokdur”¹⁶ diyerek şairlik gücünü ve Yusuf ü Züleyha’sını över, az örnek verebildiğini belirtir. Bu arada Hasan Çelebi’nin, genellikle tezkirelerde pek görülmeyen, çok ilgi çekici bir tenkidine tanık ol-maktayız. Kendisi de bol bol süs ve sanata yer veren, tenkit ederken bile sanat yapmayı hüner sayan Tezkireci, K. Paşazâde’nin Tevârih-i Âl-i Os-man’ını çok sanatlı bulur¹⁷.

K. Paşazâde’ye “deryâ-yı hüner” sıfatını veren Ahdî, Onun sanatçılık ve şairlik yönlerini şu sözlerle över: “Şî‘r ü inşâda nice nice hâce-i cihân ve Kemâl-i İşfehân, yanında tıfl-ı ebced-hân degül... Elhâsıl eşnâf-ı ‘ulümdan şöyle habîrdür ki cemî‘-i fuzalâ-yı ‘Arab ü ‘Acem anuñ bî-nazîr oldığma kâ’il... Şu‘arâ-yı şeker-güftâr gibi mağlaş ihtiyâr itmemişler. Egerçi kim gazeliy-yâtın tertib-i dîvân üzre sebt itmişdür”¹⁸.

Klâsik Türk edebiyatının en ünlü seyahatname ve biyografi yazarlarından biri olan Evliya Çelebi, “Kemal Paşazâde denilen bu yegâne-i devrânüñ evşafını haqqıyla yazsak bir mücelled kitâb olur.. Sâde 140 cild te’lifâtı, ‘âli-mâne ve mutaşavvifâne eş‘ârı vardur” der¹⁹.

Kemal Paşazâde hakkında her bakımdan en geniş, en doyurucu ve en esash bilgiler veren, sonradan yapılan bütün araştırma ve incelemeler için bir temel kabul edilen eski kaynakların başında Şakâyık Tercümesi gelmek-tedir. Bu eserde, güç bir sorun karşısında kalan herkesin K. Paşazâde’ye baş-vurduğu belirtilir²⁰. Gene Mecdî’nin bildirdiğine göre, eski alimlerin çoğu bir

¹⁵ Hasan Çelebi Tezkiresi, Ankara Genel Ktp. Eski Eserler Böl. No. 97, yk. 39a.

¹⁶ Hasan Çelebi, aynı eser, aynı yer.

¹⁷ “Bir te’lifi dañi Tevârih-i Âl-i Osmandur, egerçi ol kitâb-ı belâgat-nisâbuñ ma’nâsı nefis-dür lâkin elfâzı san’at-ı tecnis üzre binâ vü te’sis olunmağla edâsı çendân-ı selis ü revân degül-dür” (yk. 39a vd.).

¹⁸ Ahdî Tezkiresi, Ankara Genel Ktp. Eski Eserler Böl. No. 47, yk. 16b.

¹⁹ Seyahatname, C. 1, s. 345, İstanbul 1314.

²⁰ “Âmme-i tavâ’if-i ins ü can mesâ’il-i müşkilede aña mürâca’at eyledikleri sebebden elsine-i eşrâfda müftî’s-şakâleyñ deyü mezkûr ve meşhûrdur” (Mecdî, Şakâyık Tercümesi, İst-ambul 1269, s. 382).

alanda ihtisas sahibi olduğundan, yalnız o alanda kitap yazmıştır. Fakat K. Paşazâde'nin her fende ve her konuda ihtisası bulunduğu için, türlü konu ve bilimlerle ilgili olarak pek çok kitap yazdığı görülür²¹. O'nun yazarlık ve sanatçılık yönü de çok kuvvetlidir: "Üslûb-ı te'lif ü taşnîfde eslâf-ı eşrâf aña halef olmayup taqaddüm-i zâtiyle cümleden muqaddem olduğu muhâf-ı 'ilm-i şerîfdür"²². Şairimizin Türkçe ve Farsça şiirleri çok ünlüdür: "Lisân-ı Fârisî ve zebân-ı Türkîde şî'r ü inşâ semtinde neşri şerâyâ ve şî'ri şu'arâyâ ve nazmî âsmân ü süreyyâyâ ırgürmüşdür.. Seb't itdüğü eş'âr-ı i'caz-şî'âr bî-şumârdur. Gazeliyyât-ı i'caz-âyâtında maḥlaş zıkr itmeyüp bî-maḥlaşlğı maḥlaş idindi"²³. "Zebân-ı Türkîde Yûsuf ü Züleyhâ nâm bir kitâb-ı mu'ciz-nizâm nazm eyledi"²⁴. Şairimizin eserleri, bütün Arap, Acem memleketlerinin alimleri ve Rum memleketinin önde gelen kişileri yanında büyük bir ilgi ve itibar görmüştür²⁵.

Şairimiz hakkında en geniş ve ayrıntılı bilgiler veren kaynaklardan biri de Meşâhir-i İslâm'dır ve burada K. Paşazâde'nin kişiliği şöyle anlatılmaktadır: "Hoş-gû, deryâ-dil, derviş-nihâd, mütevâzi, âli-cenâb, hazır-cevâb, kerîmü's-şiyem, halûk bir âlim-i bî-mânend idi. Fazl-ı kemâlini ta'rife kalkışmak bedîhiyyatdan bahs etmek gibi bir külfet-i zâideyi ihtiyârdan başka bir şeyi müfid olamaz"²⁶. Daha sonra da K. Paşazâde'nin sanatçılık ve şairlik yönünü ele alır, eserlerinin değerli olduğunu, fakat imale ve zihaf kusurları bulunduğunu belirtir: "Ligâm-ı semend-i çâpük-rev hâmesini eş'âr-ı Arabiyye ve Fârisiyye ve Türkiyye vâdîlerine de irhâ etmiş ve şu kadar var ki o asrın şive-i edebiyatına meclûbiyetten kurtulamadığından Türkçe manzûmeleri imâle ve zihaf şâ'ibelerinden bittabi gayr-ı arî görülmüşdür. Mamâfih âsâr-ı edebiyyesi pek melâhat-disâr ve Yûsuf ü Züleyha'sı ve Nigâristan'ı... zîb-âver-i eydi-i itibârdır"²⁷.

Edebiyatımızın Tanzimattan sonraki devrinde en önde gelen biyografi yazarlarımızdan biri olan Bursa'lı Tahir, K. Paşazâde'nin şiirleri için, "Eşârı

²¹ "Efâzıl-ı mâziyyenüñ ekşeri birer fenne ihtîşâşı olup her biri ol fende bir kitâb-ı bedî' ibdâ' eyledi ve lâkin fâzıl-ı merķüm 'ale'l-'umûm kâffe-i 'ulûma şümûlü olmağın her fenn-i lâtifde müte'addid kitâblar te'lif ü taşnîf eyledi" (s. 383).

²² Mecdî, Şakâyık Tercümesi, İst. 1269, s. 383.

²³ Aynı eser, aynı sayfa.

²⁴ Aynı eser, s. 384.

²⁵ "Bî'l-cümle cümle-i taşânîf-i bedî'ası memâlik-i 'Arab ü 'Acemüñ şanâdid-i 'ulemâsı ve bûm-ı Rûmuñ esâtiz ü fuçalâsı yanında maḥbûl ü mu'teberdür" (Mecdî, aynı eser, s. 384)

²⁶ Hamid Vehbî, Meşâhir-i İslâm, Cüz 49, s. 1561, İstanbul 1301.

²⁷ Aynı eser, s. 1564.

sâde ve hakîmânedir” diyerek çok yerinde bir hüküm verir ve en ünlü şiirinin Yavuz Sultan Selim için yazdığı mersiye olduğunu belirtir²⁸. Ş. Sami, “Kemal Paşazâde gerek fıkıh ve tefsir ve hadis ve sâir ulûm-ı şer’iyyede ve gerek el-sine-i selâse-i islâmîyye edebiyatında yed-i tülâ sâhibi... ve elsine-i selâsede eşârı dahi çok olup...”²⁹ sözlerini söyler ve Muallim Naci ise sadece, “Şiir söylemeğe de tenezzül buyururdu” der³⁰. K. Paşazâde’yi, “Asrının müstesnâsı ve Anadolu’nun İbn Sînâ’sı” olarak nitelendiren M. Tefvik de, “Âsâr-ı edebiyesi pek melihdir. Hele Yûsuf ü Züleyhâ’sı makbûl-i cihandır” sözleriyle anlatır³¹.

Şairimizi değişik yönlerden tanıtip iyi eleştirenlerden biri de Faik Reşat’tır ve ilgi çekici tenkitler, orijinal görüşler ileri sürer: “Allâme-i müşârün-ileyh arasına tanzîm-i şî’re dahi rağbet buyurup Arabî, Farisî, Türkî olmak üzere bir hayli eş’ar ile Yûsuf ü Züleyhâ nâmında bir manzûme vücûde getirmiştir. Şî’ri pek metîn ve ma’nîdâr ise de şu zamana göre hoş görülmiyecek derecede imâlât ve zihâfât ile âlûde olduğundan nümûne dercinden sarf-ı nazar eyledik³². Gene Faik Reşat, şairimizin Ahmet Paşa ve Nacati mesleğinden olduğunu ileri sürer³³ ve oldukça yerinde olan şu sözleri söyler: “Müşârün-ileyhin âsâr-ı inşâ’iyyesinden bazıları manzûrumuz oldu. Hemân cümlesi sâde ve tekellûf ü tasannu’dan âzâde bir üslûbda olarak içlerinde “münşiyâne” denilebilecek bir şey bulamadık. Zâten olanca evkâtını ta’lim ü tadrîse veya âsâr-ı ilmiyye te’lifine hasr etmiş olduğundan tekellûfle yazı yazmağa vakti de müsâid değil idi”³⁴.

İslâm Ansiklopedisindeki makalesinde K. Paşazâde’yi türlü yönleriyle uzun uzun anlatan İsmet Parmaksızoğlu, sonuç olarak: “Bütün bu şöhret ve eserleri ile Kemal Paşazâde XVI. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı kültürünün en büyük temsilcisi olarak görülmektedir” ve “Kendisi şiir sahasında da iyice bir şair sayılır” der. Bir cümle ile Câmî etkisiyle yazdığı Yusuf ü Züleyha’dan söz eder³⁵. Ş. Turan ise, “İbn Kemal, Divan’ı ve Molla Câmî’yi esas alarak meydana getirdiği Yusuf ve Zeliha adlı eseriyle, iyi bir şair olduğunu da göstermiştir... Sonra şairimizin didaktik ve hikemî türlerdeki kıt’a ve beyitleri

²⁸ Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, C. I, s. 223-224, İstanbul 1333.

²⁹ Ş. Sami, Kamusü’l-A’lam, C. 5, s. 3886, İstanbul 1314.

³⁰ Muallim Naci, Esami, İstanbul 1308, s. 22.

³¹ Mehmet Tefvik, Kafî-i Şuara, İstanbul 1290, s. 39.

³² Faik Reşat, Eslaf, İstanbul 1311, s. 11.

³³ Faik Reşat, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, C. 1, s. 256, İstanbul 1910.

³⁴ F. Reşat, Aynı eser, s. 257.

³⁵ İ. Parmaksızoğlu, Kemal Paşazâde, İslâm Ansiklopedisi.

de çok meşhur olmuş, geniş kitleler arasında darbımesel halinde söylene gelmiştir”³⁶ sözleriyle O’nun şairliğini anlatır.

Buraya kadar, yaşadığı devirden başlayarak, bugüne dek K. Paşazâde’nin kişiliği, şairliği ve Yusuf ü Züleyha’sı hakkında kaynakların verdiği ve ilgi çekici bulduğum bilgileri, orijinaliyle aktarmaya çalıştım³⁷. Dikkatle bakınca anlaşılacağı gibi, kiminde gerçek, kiminde gerçeğe yakın, kiminde kalıplaşmış sözler, ve kiminde de oldukça büyük mübalâgalar göze çarpmaktadır. Ve bazı eksik yönlerine rağmen, K. Paşazâde hakkında değişik, ilgi çekici, dikkate değer bilgi ve görüşler ileri sürülmektedir. Bunlardan çıkardığımız sonuçlara göre, bilginlik yönü çok daha ağır basan ve üç dili de çok iyi bilen³⁸ K. Paşazâde, yazımızın başında da belirttiğimiz gibi sanat ve şiirle de uğraşmış, başarılı örnekler vermiş, bu arada Yusuf ü Züleyha adlı bir de ünlü mesnevi yazmıştır.

Gerçekten din ve devlet görevlerinin en üst kademelerine dek yükselen ve özellikle “naklî ilimler” olmak üzere islâmî bilimlerin aşığı yukarı hepsi ile uğraşan, değişik alanlarda pek çok eser veren³⁹ K. Paşazâde’nin sanatçılık yönü ve şiirleri de ısrarla üstünde durulması gereken bir karakter göstermektedir. Amacı sadece sanat ve süs yapmak olmadığı, bu yüzden edebî sanat ve mazmunlara özenmediği, F. Reşat’ın deyimiyle “bütün zamanımı eğitim ve öğretime ya da bilimsel eserler yazmaya ayırdığından tekellüfle yazı yazmaya vakti de elverişli olmadığı”⁴⁰ için O’nun şiirlerinde sanat, hüner ve üslûp oyunlarına pek rastlamıyoruz. K. Paşazâde’nin şiirlerini, sade oluşu; konuşma diline, halk diline ve deyimlere çok yer verışı ve didaktik, hikemî yönlerin çok ağır basışı bakımlarından olmak üzere, üç ana koldan değerlendirmek mümkündür. Gerçekten bu üç ana özellik, O’nun şiirlerinin ağırlık noktasını teşkil

³⁶ Ş. Turan, İbn Kemal, Tevârih-i Âli Osman, VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon), Ankara 1957, s. XVIII.

³⁷ Bu arada Gibb’den de söz etmek mümkündür ama onun sözleri tümüyle bizim tezkire ve kaynaklara dayanmaktadır. Şairimizin hayatını uzun uzun anlatır ve gazellerinden 6 örnek verir (A History Of Ottoman Poetry, C. 2, s. 347-363, London 1902).

³⁸ O, Farsça ve Arapçayı da ana dili kadar biliyordu. Eserlerinin çoğunu Arapça, Nigârîstan’ını da Farsça yazmıştır. Nigârîstan, Şeyh Sâdi’nin Gülistan’ına nazire olarak yazılmıştır.

³⁹ İbn Kemal’in eserlerinin sayısı konusunda değişik kaynaklarda çok farklı rakamlar verilmekte ve bu rakamlar 100’le 500 arasında oynamaktadır. Bütün bu farklı bilgileri irdeleyip eleştiren ve en doğru sonuca varmak isteyen değerli araştırmacı, Sayın Prof. Ş. Turan, çoğu risale olmak üzere şairimizin türlü alanlarda meydana getirdiği eserlerin, “200” ü aştığını belirtmektedir (VII. Defter, Ank. 1957, s. XVI).

⁴⁰ F. Reşat, Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, s. 257.

etmekte, ayrıca şairimizin mahlâs kullanmaması, yani Mecdî'nin deyimiyle "Bi-mahlâslığı mahlâs edinmiş olması"⁴¹ dikkat çekmektedir⁴².

Bu araştırma ve incelememde, esas olarak, şairimizin Divan, Yusuf ü Züleyha ve Tevarih-i Al-i Osman'ı⁴³ üzerinde durdum. Bunlar, şair hakkında açık ve kesin bir yargıda bulunmayı sağlayacak durumdadır. Zaten şurası da var ki, klâsik Türk şiirinde pek çok şair sadece Divan yazmış, bütün hüner ve gücünü bu eserde göstermeye çalışmıştır ve başlıbaşına bir bütün olan Divan, şairin edebî kişiliği hakkında tam ve doyurucu bilgiler verir. Yalnız burada, üstünde önemle durulması gereken bir nokta var: Şairimizin mahlâs kullanmamış olması, şiirlerinin, özellikle gazellerinin ayırdedilmesi ve Divan'ının düzenlenmesi konusunda bir karışıklık doğurmuştur. Divan yazmalarında aynı sayıda manzume yoktur⁴⁴ ve basılı Divan'ın hazırlanmasında yazmalar ayrı ayrı ele alınıp ciddi bir edisyon kritik (edixion critique) yapılmamıştır. Ayrıca, türlü mecmualarda bulunan ve mahlâs olmadığı için kesin bir ayırım yapılamayan parçaların da divanın sonuna eklenmiş olabileceği (s. 173-189), basılı divandaki manzumelerden bazılarının K. Paşazâde'ye ait olmadığı ihtimalini düşündürmektedir⁴⁶. Nitekim bu konu ile ilgili olarak F. Reşat şunları söylemektedir: "Arabî, Fârisî, Türkî bir hayli eşârı, Türkçe bir divanı vardır ki matbudur. Fakat bu divanın tertîb ü tashîhi işi Paşmakçızâde ahfâdından

⁴¹ Şakâyık Tercümesi, s. 383.

⁴² Bilindiği gibi, klâsik Türk Edebiyatının ilk büyük "hükümdar-şair"i olan Kadı Burhanettin de şiirlerinde mahlâs kullanmamıştır.

⁴³ Şairimiz, aslında mensur bir eser olan Tevarih-i Al-i Osman'da olayları hikâyeye ederken sık sık, "Beyt-i Türkî li-müellifihi", "Nazm-ı Türkî li-müellifihi" veya "Nazm-ı Fârisî" başlıkları altında, olayların akışına ya da vereceği derse uygun manzumeler yazmıştır ve bunların çoğu Türkçedir. Genellikle tüm bu manzum parçalar da şairimizin kimliğini, şairlik kudretini ve didaktik yönünü açık seçik göstermekte, esere bir çeşni vermektedir. Söz gelişi, İstanbul'un onarımını anlatan ve "Zıkr-i Ta'mîr-i Şehr-i Kostantin" adını taşıyan bölümde, "padişahın yıkıntılar arasından yeni eserler meydana getirdiğini" genişçe anlattıktan sonra, "Beyt-i Türkî li'mü'ellifihi" başlığı altında:

Birin yıkmayıcağ canâ, bilürsün biri yapılmaz
Diyâr-ı aşkı ma'mûr eyle dil mülkini virân et

der (VII. Defter, Metin kısmı, s. 97).

⁴⁴ İst. Üniv. Ktp. T. Y. No. 2921 de 280 gazel bulunurken Ankara Üniv. Dil ve T. C. Fak. Ktp. İsmail Saib Sencer kitapları No. I/2715'te 121 gazel var.

⁴⁶ Bu mecmualardan toplanan ve şairi belli olmadığı yani lâ-edrî olduğu için, mahlâs kullanmadığından dolayı K. Paşazâde'ye mal edilmiş olma ihtimali bulunan manzumeleri içine alan "Divançe-i Kemal Paşazâde" adlı ayrı ve küçük bir yazma nüsha da vardır (Millî Ktp. M. F. A. No. A. (D) 190) ve Divanın sonundaki parçaların oradan alınmış olması çok mümkündür.

“Andelib” mahlas Es’ad Bey merhūma havāle edilmiş, merhūm da elinde bulunan bir iki eski mecmuada ne kadar lâ-edrî nāmına şi’r gördüyse divana ilāve eylemiş olduğundan mündericâtının bir takımını başkalarının sözleri teşkil etmiştir. Ezcümle şu gazel “İsli Abdi” lâkabıyla mülakkab Bursa’lı Abdülvahhab Efendinindir⁴⁷ der ve basılı divandaki (s. 179 vd.) bir gazelin üç beytini alır⁴⁸. Ayrıca, şairin Tevarih-i Al-i Osman’ından da bazı kıta ve beyitler alınmış, bu baskıya eklenmiştir⁴⁹. Bunlardan dolayı ben incelemelerim için, Divan’ın sonundaki ek kısma değil, asıl bölüme ve ruh, muhteva ve deyiş yönlerinden O’nun olduğuna inandığım parçalara başvurdum.

Kemal Paşazāde’nin şiirlerinde genellikle akıl ile bilgi el ele ve yan yana yürür. Onun şiirlerinde akıl ve bilginin, genellikle duygu ve hisse hakim olduğunu görürüz. Akıl dışı benzetme ve ifadelere, Nef’î gibi aşırı mübalâgalara pek yönelmez, duyguları aklın çerçevesini pek aşmaz. Onun şiirlerinde akılla realite arasında bir paralellik kurmak mümkündür. Bu yönleri ile o, aynı yüzyılda yaşayan büyük şair Bâkî’yi andırır. Fakat onda, Bâkî’nin kuyumcu itinasını, büyük titizliğini ve çok parlak zekâ ve hüner oyunlarını bulmak mümkün değildir.

Özellikle Divan’da ve Yusuf ü Züleyha’nın baş kısmında hakîmâne konulu şiirleri büyük bir yer tutar. Bir iki örnek:

Manşıbdâ bir olsa daħi ger ‘âlim ü câhil
Zâhirde müsâviyse haķîkatde bir olmaz
Altun ile farzâ ki berâber çekile seng
Vezn içre bir olmak ile kıymetde bir olmaz⁵⁰
Şakla ķurd encigin derin soysun
Besle ķarğayı gözlerin oysun⁵¹.

Aşk da önemli konulardan biridir. Evliya Çelebi, “‘Âlimâne ve mutaşavvifâne eş’ârı vardır”⁵² derse de bu görüşe katılmak çok güçtür. Gerçi şair,

⁴⁷ Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye, s. 256.

⁴⁸ Bu gazelin aslı 6 beyittir.

⁴⁹ Bu durumuyla matbu divanda 2 kaside, 291 gazel ve kıtalar, beyitler vardır. Yalnız Ş. Turan, bu matbu divanın, “esas yazmalardan olarak nitelendirdiği DTÇF. Ktp. İsmail Saib Sencer kitapları No. I/2715’e göre epey eksik olduğunu” söyler ki (VII. Defter, 1957, s. XVIII) bizzet bunda küçük bir dalgalık olsa gerek. Çünkü matbu divandaki 291 gazele karşılık bu yazmada 121 gazel var ve diğer manzumeler de az.

⁵⁰ Divan, s. 174.

⁵¹ Ş. Turan, VII. Defter, 1957, s. 238.

⁵² Seyahatname, C. 1, s. 345.

Yusuf ü Züleyha'da⁵³ varlıkların, insanın, insan ruhunun meydana gelmesini anlatırken, yer yer mutasavvıfların görüşüne yaklaşır:

Dilerdi kendüyi Hâk ide zâhir
Vücûda geldi bes bir bir mezâhir⁵⁴

Sonra ona göre, "Tanrı'nın feyz kapısını açması ve büyük bir ihsanda bulunması ile" insan meydana gelmiştir:

Çü bâb-ı feyzi açduñ kılduñ ihsân
Vücûda geldi oldı nefis-i insan⁵⁵

der ama onda tasavvuf, ancak mecaz, vokabüler ve bazı mazmunlar halinde bulunur. Bu özelliği ise pek çok divan şairinde görmek mümkündür. Onun için, Evliya Çelebi'nin "âlimâne" görüşüne katılmakla beraber, "mutasavvı-fânedir" yargısına katılamıyorum.

Şairimizde sık sık "Söylesün il dinle sen bildüğün ile söyleme"⁵⁶ gibi didaktik parçalara da rastlanır:

Ki şükr ile olur ni'met ziyâde
İrişür sa'y ile kişi murada
Rızâ-yı Hâk ne ise anı işle
Eyü yavuz işün dâ'im sâg işle⁵⁷.

Didaktik parçaların çok bol olmasında, şairin aynı zamanda hoca olmasının ve dersler vermesinin rolü olduğu da düşünülebilir.

Mısralarının çoğu atasözü niteliğindedir ve birçok şiirlerinde sık sık atasözü, Türkçe eski ve orijinal kelimeler ve halk deyimleri kullanmıştır⁵⁸. İslâm Ansiklopedisine yazdığı makalede İ. Parmaksızoğlu, K. Paşazâde'nin dili hakkında şöyle der: "O, gerek şiirde ve gerek nesirde gayet ağır ve tumturaklı

⁵³ Yusuf ü Züleyha'dan, türlü özelliklerinden ve hangi yazmadan yararlanıldığından ilerde geniş geniş söz edilecektir.

⁵⁴ Yusuf ü Züleyha, yk. 3a.

⁵⁵ Yk. 7a.

⁵⁶ Divan, s. 20.

⁵⁷ Yusuf ü Züleyha, yk. 24a.

⁵⁸ K. Paşazâde'nin pek çok Türkçe kelime ve deyim kullanması sonraları büyük ölçüde dikkat çekmiş, onun Türkçe eserleri de dilimizin geçmişi ve zenginleşmesi için bir hazine kabul edilmiş, bundan dolayı da Türk Dil Kurumu, onun Yusuf ü Züleyha'sını tarama gereğini duyarak bu görevi Kilis'li Rifat'a vermiştir. Böylece K. Rifat, Ali Emiri Ktp. de bulunan 1171 No. lu Yusuf ü Züleyha'yı taramış, eserdeki orijinal Türkçe kelime ve deyimleri ortaya çıkarmıştır

bir ifade tarzı kullandığından iyi bir misâl olmamış ve Türk yazı dilinin halk dilinden tecerrüt etmesinde tesiri görülen başlıca müelliflerden biri olmuştur⁵⁹. Değerli tarihçinin, şairimizin mensur eserlerinin dili ile ilgili sözlerine katılmakla beraber, şiirleri için söylediklerini paylaşmak güçtür. Şüphesiz ki, bir sanatçının bütün eserleri aynı dil özelliklerini göstermez. Eserlerin manzum veya mensur oluşuna göre de bu durum değişir. Sonra muhtevası da eseri dil bakımından büyük ölçüde etkiler. Ama, ilerki metinlerde de görüleceği gibi, şairimizin şiir dili genel olarak çok sade, süssüz ve çok kolay anlaşılacak niteliktedir.

Her divan şairi gibi o da kelime oyunları yapar. Halk arasında kullanılan deyimlerin gerçek anlamlarını tevriyeli kullanmaya çok meraklıdır. Başta tevriye, tenasüb, irad-ı mesel, cinas, hüsn-i talil olmak üzere şiirlerinde edebî sanatlara yer vermiştir. Fakat bunlar, beyti anlam bakımından kapatmaz. En çok kullandığı aruz kalıbı ise “fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün”dür⁶⁰. Genellikle şiir tekniğini iyi bilir ve buna genellikle hakimdir. Nazım cümleleri çok sağlamdır. Yalnız şairimiz, ahenk ve vezin konusunda pek de titiz değildir. Bu yüzden onun şiirlerinde, ilerde Yusuf ü Züleyha’dan alacağımız metinlerde de görüleceği gibi sık sık aruz kusurlarıyla, özellikle bol imale ile karşılaşırız.

Bu arada F. Reşat’taki bir çelişmeye dokunmak gerekir. Eslaf’ta, “Şiirinin pek sağlam ve manidar olmasına rağmen şu zamana göre hoş görülmiyecek derecede zihaf ve imalelerle dolu olduğundan kitabına örnek almadığını”⁶¹, daha doğrusu örnek alınacak değerde bulmadığını söyler. Oysa yukarıda da belirttiğimiz gibi Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye’de daha gerçekçi tahlil ve eleştirilerde bulunur ve ardından bol sayıda örnekler verir. Buradan, Eslaf’taki hükümlerin daha önceden, yani K. Paşazâde’nin şiirlerini yeterince incelemekten verildiği anlaşılıyor. Gerçekten daha önceden de değindiğimiz ve F. Reşat’la H. Vehbi’nin belirttiği gibi, Onun şiirlerinde imale ve zihaf kusurları çoktur ama bundan dolayı onları, “örnek alınamiyacak kadar değersiz bulmak” hiç mümkün değildir.

Şairimiz, divan şiirinde öteden beri kullanılmakta olan hazır malzemeyi iyi kullanmıştır. Ama onda derin bir duygu, lirizm yok denecek kadar azdır. His ve hayallerinde, ifadelerinde çok samimidir fakat derinlik yoktur. Bir de

(T. D. K., Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, Ankara 1957).

⁵⁹ İslâm Ansk., K. Paşazâde mad.

⁶⁰ Divan’ındaki 291 gazelin 151’i bu kalıplardır.

⁶¹ Eslaf, s. 11.

şairimiz, kafiye konusunda pek titiz değildir. Mısra sonlarında biraz ve gelişigüzel ses benzerlikleri, onun şiirlerinde yer yer görülmektedir. Şüphesiz ki Tanzimat edebiyatına, özellikle Tanzimatın 2. dönem sanatçılarından olan R. zade Ekrem'e kadar Türk şiirinde hakim olan anlayış, kafiye için değil, göz için olması idi. Bu bakımdan, seslerin kulakta meydana getireceği benzerlik ve ahenkten çok şekil benzerliğine önem veriliyor, bu alanda da oldukça başarılı örneklerle rastlamak mümkün oluyordu. Ne var ki K. Paşazâde'nin şiirlerinde yer yer bu konuda özensizlikler görüyoruz. Meselâ, aralarında çok az ilgi olan "iñlemiş-kamış-kış-dimiş" kelimeleri ile kafiye yapmaya kalkışmıştır (Divan, gazeller, s. 68). Ama daha başka ve asıl uğraşları olduğu, F. Reşat'ın deyimiyle "tekellüfle yazı yazmağa vakit bulamadığı" için, ondaki kusurlar, az da olsa hoş görülebilir kanısındayım.

Hamid Vehbi'nin belirttiğine göre⁶² Yavuz Sultan Selim Mısır seferini uzatmayı düşündüğü bir sırada, ordu içinde bir huzursuzluk, isyan havası belirir. Orada bulunan devlet adamları bu durumu padişaha bildirmeye cesaret edemez ve en sonunda bu görevi büyük bilgin ve şair K. Paşazâde'ye verirler. Bir ara padişah çevresindekilere, "Orduyu denetleyip denetlemediklerini, askerin durumunun ne halde olduğunu" sorar. K. Paşazâde hemen atılır: "Evet padişahım: Dün gece ordu içinde geziyordum. Bir çadırda yeniçeri neferlerinden birisi elindeki saz ile hem aheng olarak şu manzumeyi okuyordu" diyerek irticalen şu şiiri söyleyiverir:

Nemüz kaldı bizüm mülk-i 'Arabda
Nice bir tururuz Şam ü Halebde
Cihan halkı kamu 'ayş ü tarabda
Gidelüm biz dahi Rûm illerine.

Bunun üzerine Padişah hazırlık için emirler verir ve birkaç gün sonra oradan ayrılırlar. Bu olay da şairimizin şairlik gücünü, rahatça şiir söyleyebildiğini göstermektedir.

Aşırı ve bol mübalâgacı olmamasına rağmen onda da yer yer divan edebiyatının mübalâga sanatını görürüz:

Pâdişahda kahr olup luţf olmasa
Nâr-ı hışmiyle yanar idi cihan⁶³

⁶² Meşâhir-i İslâm, s. 1566.

⁶³ VII. Defter, Metin kısmı, s. 96.

beyti, o devrin insan-padişah anlayışını da yansıtmaktadır. Bazen şairimizin Bâkî'yi, Nefî'yi andıran övünmeleri vardır: Şiirinin çok yakıcı olduğunu, hiç kimsenin onun sözü üstüne söz koyamayacağını söyler ve oldukça iddialı bir tavır takınır:

Yanar dil-i evrâk-ı ciger-süz sözümden
Gören şanur od düşdi dilümden sözüm üzre
Söz kıomamışam söylemedük vaşf-ı lebünde
Kimdür ki gele söz kıoyabile sözüm üzre⁶⁴

Ama yukarıda da belirttiğimiz gibi, aslında şiiri pek de yakıcı ve öyle ulaşılamıyacak cinsten değildir. Kaldı ki devrinde yaşayan ve gerçekten eşsiz, ulaşılamıyacak şiirler yazan Fuzuli gibi dev şairler de vardır.

İnceleyebildiğim manzum eserlerinden edindiğim bilgilere ve çıkarabildiğim sonuçlara göre Kemal Paşazâde, seçkin ve büyük bir bilim adamı olma vasıflarının yanı sıra şiir ve sanatla da uğraşmış, edebiyat tarihlerimize ortanın üstünde bir şair olarak geçebilecek nitelikte güzel örnekler vermiştir.

K. Paşazâde'nin Yusuf ü Züleyha'sı

Genel anlamda Yusuf ü Züleyha hikâyesi üzerinde bundan önceki bir yazımda durduğum⁶⁵ için şimdi doğrudan doğruya şairimizin eserine geçmeyi uygun buluyorum⁶⁶. Bu eser, şairimizin, büyük ve ünlü İran şairi Molla Câmî etkisiyle yazdığı ve çok büyük ölçüde çeviri havası veren 7777 beyitlik⁶⁷ bir mesnevidir. Bölüm başlıkları Câmî'de olduğu gibi⁶⁸ hep Farsçadır. Yalnız başlarda şairimize ait uzun bir bölüm var. Ayrıca metin içinde oldukça bol ve dilimiz için gerçekten büyük bir değer taşıyan çok orijinal Türkçe kelime ve deyimler bulunmaktadır⁶⁹.

⁶⁴ Divan, s. 154.

⁶⁵ C. Kavcar, Hamdullah Hamdi'nin Yusuf ü Züleyha'sı, Belleten 1968, s. 157 vd.

⁶⁶ Ayrıca, türlü Batı ülkelerinde bulunan Yusuf ü Züleyha'lar için Bkz. H. Dolu, Yusuf Hikâyesi Hakkında Birkaç Söz ve Bazı Türkçe Nüshalar, TDED., C. IV (Mayıs 1952), s. 420-445.

⁶⁷ Eserin beyit sayısı konusunda kaynaklarda değişik rakamlar bulunmakta, Sehi Tezkiresinde bu rakam 10000 (on bin) olarak geçmekte ise de Aşık Çelebi ve Keşfü'z-zünun (Ş. Yaltkaya baskısı, İst. 1362-1943, C. 2, s. 2055) ve çoğu kaynaklarda 7777'dir ve doğrusu budur. Çünkü incelediğim yazma da böyle ve ayrıca, A. S. Levend'deki yazmanın sonunda şair kendisi de bu rakamı vermektedir.

⁶⁸ Cami, Yusuf ü Züleyha, DTCF. Ktp. İsmail Saib Sencer Kitapları No. II/4116.

⁶⁹ Bu kelime ve deyimler için Bkz. TDK., Tanımlarıyla Tarama Söz., Ank. 1957.

Şairimizin bu eserine ait 5 yazma tesbit edebildim⁷⁰. Rieu, bu eserin British Museum'da iki yazması olduğunu belirtmektedir⁷¹. Tesbit edebildiğim yazmalardan ancak bir tanesinin, Süleymaniye Ktp.deki yazmanın Ankara'da, Millî Ktp. de mikrofilm bulunduğuna için, bu yazmayı esas kabul ettim⁷². Şairimizin bu eseri yazış tarihi hakkında kaynaklarda hiç bir bilgiye rasthyamadım. Yalnız, esas kabul ettiğim yazmanın baş kısmında bulunan bir "Methiye"⁷³den⁷³ anladığımız göre, bu eser padişah II. Bayezid'e sunulmuştur:

Şehinşeh Bâyezîd İbn-i Mehemmed
K'anuñla buldı revnağ şer'-i Añmed⁷⁴

Bu durumda eserin, II. Bayezid'in padişahlığı zamanında, yani 1481-1512 arasında yazılmış olması gerekmektedir. Şairimizin bu eseri, Hamdullah Hamdi'nin Yusuf'ü Züleyha'sından sonra yazdığı bilindiğine⁷⁵ ve Hamdi'nin eseri de 897-1491/92 de yazıldığına göre, K. Paşazâde bu eseri 1492-1512 arasında yazmış olmalıdır.

Bu arada şunu da belirtmek yerinde olur ki, gerek orijinalite, gerek lirizm, gerekse nazım tekniği yönlerinden Hamdi'nin eseri, K. Paşazâde'ninkinden çok daha başarılıdır. Bu sonucu, en eskisinden en yenisine dek türlü kaynaklardan çıkarmak mümkün olduğu gibi, Hamdi'nin eserinin çok fazla ilgi görmesi, bu yüzden K. Paşazâde'ninkine göre yazma sayısının çok daha fazla oluşu ve sırf bu büyük ilgi yüzünden Hamdi'nin kendi eserini tekrar tekrar

⁷⁰ Bu yazmalar:

- 1- İst. Üniv. Ktp. T.Y., No. 1811.
- 2- İst. Üniv. Ktp. T.Y., No. 3697.
- 3- Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Ef. Böl. No. 621.
- 4- Ali Emiri Ktp. No. 1171.
- 5- Agâh Sırrı Levend'deki yazma.

Ankara, İzmir ve Manisa Ktp. lerinde bu eserin yazmasını bulamadım.

⁷¹ Rieu, Charles, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, London 1888, s. 172 vd.

⁷² Millî Ktp. M.F.A., No. A-3037. Bu yazma nüsha 262 yaprak ve bunda istinsahla ilgili bir kayıt yok.

⁷³ Yk. 21b - 23a.

⁷⁴ Yk. 21b.

⁷⁵ Belleten 1968'deki makalemde, Hamdi'nin eseri dolayısıyla K. Paşazâde'nin söylediği ileri sürülen ve kaynaklarda bulunan değişik söz ve tutumları eleştirmiş, bir sonuca varmaya çalışmışım. Onun için, aynı konuyu tekrar ele almakta bir yarar görmüyorum.

yazıp çoğaltması⁷⁶, görüşümüzü doğrulamaktadır. Ayrıca, her iki eser üzerinde yaptığım inceleme ve türlü karşılaştırmalar da beni bu yargıya götürdü.

ESERİN MUHTEVASI

Şairimizin bu eseri, ilkin, mesnevi şeklinde bir münacatla başlamaktadır:

İlâhî gonce-i ümmîdümi aç
Yüzime ebr-i rahmet şebnemin saç⁷⁷
Nesîm-i lutf ile şerh eyle şadrum
Müyesser kıl sa'âdet birle emrüm⁷⁸

İlk bakışta, bu başlangıcın Camî'nin eseriyle aynı, daha doğrusu onun bir nevi çevirisi olduğu görülmektedir:

İlâhî gonce-i ümmîd biküşây
Gülü ez rovza-i cāvîd binümây⁷⁹

Görüldüğü gibi, her iki eserin vezni de aynıdır (mefâ'ilün mefâ'ilün fa'-ülün). Manzumenin devamında şairimiz, gene Câmî'den aldığı ilham ve etkilerle, Allah'ın büyüklüğünü, türlü özelliklerini anlatır, yer yer O'na yalvarıp "Dilümi hamdüñ ile zâkir eyle" (yk. 1 b) gibi dileklerde bulunur. Evrenin, evrendeki türlü varlıkların, yer ve göğün yaratılışı anlatılır. Sonra, Tanrı'nın büyüklüğü karşısında kendini çok güçsüz, aciz hisseden şair, korkar ve gönlüne gaflet uykusundan uyanmasını söyler:

Uyan ey dil bu gaflet uyhusundan
Haberdâr ol dalâlet korkusundan (yk. 5 a).

Bu arada gönlünü sembol olarak kullanan şair, diğer insanlara da seslenir, evreni, evrenin sırlarını, Tanrı'yı tanımalarını öğütler:

Gezüp seyr et hakâyık gülsitānuñ
Temâşâ kıl deķâyık būstanuñ (yk. 5 b).

⁷⁶ Hasan Çelebi Hamdi'yi anlatırken, bu konu ile ilgili olarak şöyle der: "Yūsuf ü Züleyhâ'yı kendüsi yazup şatardı. Halk dañı mezbürüñ hattıyla olmağın rağbet idüp ziyâde bahâya alurlar idi" (Tezkire, İzmir Millî Ktp. No. 20-801, yk. 104b).

⁷⁷ yüzime:yüzine.

⁷⁸ Yusuf ü Züleyha, Yk. 1 b.

⁷⁹ Câmî, Yūsuf ü Züleyha, DTCE. Ktp. İ. S. Sencer kitapları, No. II/4116, Yk. 2 b.

Bu baştaki manzumeler (yk. 1 b – 12 a), baştan itibaren birbirini destekler, tamamlar nitelikte. Şair bir ara insanın, insan ruhunun nasıl meydana geldiğini anlatır: İnsan önce soyut bir ruhtur. Tanrı'nın feyz kapısını açması, büyük bir ihsanda bulunması ile insan meydana gelmiştir:

Çü bâb-ı feyzi açduñ kılduñ ihsân
 Vücûda geldi oldı nefsi-i insân
 Mücerred rûh iken ol cevher-i pāk
 Yüzinde yoğ idi âlâyiş-i hāk (yk. 7 a)

Bütün bu nimetler karşısında şair, tüm insanların tercümanı durumuna geçmekte, Allah'a şükrettiklerini belirtmektedir:

Ki bilüp ni'metini şükr idevüz
 Tarîk-i müstaķim üzre gidevüz (yk. 7 a).

Şair, sık sık Tanrı'ya sığınır, Ondan yardım ister, yalvarır, dilekte bulunur:

Naşib eyle gönül âsâyişini
 Gözetdürme cihân ârâyişini
 Hidâyet yoldaşını reh-ber eyle
 Her emründe beni fermân-ber eyle (yk. 9 a).

Daha sonra bir na't (yk. 12 a – 13 a), "Der menkıbet-i Çâr Yâr" başlığı altında dört halifeye övgüler (yk. 13 a – 14 a), İnanç ve ibadet bakımından türlü öğütler (yk. 14 a – 17 b), bu arada ilgi çekici bir beyit:

Şaķın emmâre mârın mür şanma
 Şaķın nâr-ı hevâyı nûr şanma (yk. 16 a).

Daha sonra padişaha bir kaside ve II. Bayezid Methiyesi:

Şeh-i 'âlem ebu'l-feth-i muzaffer
 Cihân-bağş âftâb-ı heft-kişver
 Penâh-ı saltanat püşt-i hilâfet
 Emân-ı memleket emn-i şerî'at
 Şehinşeh Bâyezid İbn-i Mehemmed
 K'anuñla buldı revnaķ şer'-i Ahmed (yk. 21 b).

beyitleri ile başlayan bu methiye, az önce de belirttiğimiz gibi bize, eserin yazılış tarihi hakkında bilgi vermekte, kime sunulduğunu da çok iyi göstermektedir.

Bu methiyelerden sonra eserin “Sebeb-i te’lif” kısmı gelir (24 b – 28 a). “Sebeb-i Te’lif-i in kitāb-ı kirāmī ve menşe’-i inşā-ı in nāme-i nāmī ki mütezamın-ı şikâyet ez cevri devr ve hikâyet-i rûzgâr-ı rûzgâr” gibi uzun bir başlık altındaki bu bölümde, şairimize ait çok içli yakınmalar ve çok orijinal sözler bulunmaktadır. Bu bölüm,

Meger bir dem ki bu devr-i zamâne
Cefâ eylerdi döne döne câne (24 b)

beyti ile başlar. Devrinden, devrinin kadir bilmezliğinden, cahil ve değersiz kimselerin geçerlikte olmasından acı acı dert yanar:

Zemâne çeşm-i dilber gibi hün-riz
Güzeller zülfi gibi fitne-engiz

Zemâne cehl ile tutmuşdı deycür
Çerâğ-ı ma’rifet kalmışdı bî-nür

Hüner ehli yürürdi zâr ü giryân
Bilemezdi nedür derdine dermân (25a)

Devrinin bu çok kötü durumu, şairi büyük bir karamsarlık ve kötümserlik psikolojisine sürüklemiştir:

Zamānuñ çün bu hâlâtını gördüm
İşümde ‘âciz ü hayrân yürürdüm

Uşanmışdı gönül ‘ayş ü tarabdan
‘Aceb olmuşdı hâlüm bü’l-‘acebden

Bu derd ile dilüñ olmuş içi hün
Açıldı baña gonce gibi bir gün

Didi ey bî-nevâ-yı zâr ü giryân
İçi pür hün taşu gül gibi handân

Ne umarsuñ bu dehr-i bî-vefâdan
Şafâ bulam mı dirsüñ bî-şafâdan (25a)

Zamānuñ bulmaduñ çün kim vefâsın
Güler yüzine nice aldanasın

Çü gördüñ bî-mürüvvedür zemîni
Ko tutmayup mürüvvet dâmenini

Bilürsün kim cihānuñ yoq qararı
 Çü ortasından anuñ tüt kenarı
 Gözet gör kim bu çerh-i can-güdāzı
 Ne nāz ehline itdürür niyāzı
 Belālar çekdürür fazl ādemine
 Yanında kāv ü ħar ne ādemī ne (25b)

“Cihānı tütüdü her nādān ü cāhil” (25b) ve,

Fażilet ehli bulmaz kenz-i ‘abāyı
 Giyer her kāv ü ħar atlas qabāyı (25b)

sözleriyle değerli kişilerin, lâıyk oldukları yere kavuşamadığını belirten şair, “Zamāne ħalkınuñ zerdür muradı” (26a) diyerek devrindeki insanların çok şeyler istediğini belirtir, onları tenkit eder.

Ferāgat küncine şal tekye-gāhı
 Kanā‘at küncinüñ ol tekye-gāhı (26a)

sözleriyle de, “feragat”ı ve “kanaatkâr olmayı” öğütler, divan edebiyatının hayat felsefesini çok iyi gösterir. Gene ilgi çekici öğütler verir:

Özüni eyleme kimseye muhtāc
 Gözüñ aç olma igende gözi aç
 Dilüñ hoş geldi baña işbu pendı
 İşitdi can daħi gāyet begendi
 İşitdüm derd ile çün dil yüzini
 Cihān ħāline açdüm can gözini (26 b)
 Tamām itdüm kanā‘at tüşesini
 Maqām itdüm ferāgat küşesini (26b)

Herkes eğlenmektedir amma şair kendi köşesinde yalnız, sıkıntı çeker:

İderdi her kişi gülşende ‘işret
 Çekerdüm ben bucaqda derd ü miħnet (26b)

Böylece şair devrinden, devrinde değerli-değersiz ayırımı yapılmadığından, kendi deyimiyle “taş ile gevher”in bir tutulduğundan, hatta taşın, cahil kimselerin, daha ön plāna geçtiğinden uzun uzun dert yanıyor. Bütün bu durumlar ona sıkıntı vermiştir:

Bu mihnetlerle cāna cebr iderdüm
 Şoñu hayr ola deyü şabr iderdüm
 İderdüm devr elinden āh ü zārı
 Geçürürdüm bunuñla rüzgārı (yk. 27a)

Her şeyi gören, bilen ve anlayan şair, bütün bu durumlar karşısında susmanın yersiz olduğunu anlar, sonra didaktik sözler söyler:

Ĥurüş eyyāmı gördün olma ĥāmüş
 İgende kendüñi kılma ferāmüş
 Cihānuñ çün bilürsün yok şebātı
 Ganīmet bil bu birkaç dem hayātı
 Söze gel dürc-i gevher-bāruñı aç
 Cihāna söz deyü dürr ü güher şaç
 Ĥazīneñ taldur söz gevherinden
 Ne umarsın bu devrānuñ derinden (27a)

sözleriyle eserine başlamak için yavaş yavaş zemin hazırlar, sonra ders verir:

Çok oldukça kişinüñ genc ü mālī
 O deñlü çok olur renc ü melālī (27b).
 Tolu gencīne-i tab' uñ cevāhir
 Gel anı şarf it ey şarrāf-ı māhir (27b)

beytiyle eserine esas ortamı hazırlayan şair, artık “sözün övgüsü”ne geçer:

Eger çı söz ile 'ālem taldur
 Senüñ dürdür sözüñ ĥulkuñ taldur
 Söz oldur kim yer ide cān içinde
 Ebed devr eyliye devrān içinde
 Di şol sözi ki cāna can ola ol
 Gönüller derdine dermān ola ol
 Kişinüñ elde kalmaz çün muradı
 Yeg ol kim söylene dillerde adı
 Ne var kadri yoğ ise söz erinüñ
 Bilinür kıymeti söz gevherinüñ (27b)

Düzüp bir nâme müşgîn-ḥâme olsun
 Cihân içre hümâyün-nâme olsun
 Cihânda çün bilürsün yok qarâruñ
 Gidersün sen kalur ol yâdigâruñ
 Anuñla añıla nâm ü nişânuñ
 Okıduğınca ola tâze cânuñ
 Cihân aldıkça senden naḫd-i cânı
 Senüñ yirüñe ol tuta cihânu (28a)
 Görüp seyr eyliyenler ola mesrūr
 İçi cennet gibi bir beyt-i ma'mūr
 Yaḫayın söz çerâgın ḫâf tâ ḫâf
 Ki nūrından münevver olsun eṭraf
 Eger çi şem' gibi 'âlem-efrüz
 Degül ḫik ancılayın 'âriyet söz (28a)

Daha sonra aşk, evrenden öncesi, aşkın doğuşu, güzellik, sevme ve sevilme ile ilgili manzumeler (28a – 30a), aşkın faziletleri, aşkın âlemde vücut bulmasından sonra insanların ve diğer varlıkların meydana geldiği (30a – 31b), manzum kelamın fazileti, sözün altın kadar değerli oluşu, türlü özellikleri (31b – 33b) anlatılır. Artık asıl konuya geçebilmek için ortam hazırdır:

Gel imdi sözüñe eyle ser-âgâz
 Ki cân mürği ura sâzuña pervâz
 Oḫu sen siḫr ü efsûnuñ cihâna
 Bu efsâne orad'olsun bahâne (33b)

Söz tahtına yeni bir Hüsrev gerekmektedir ve yeni Hüsrev, şairimizdir:

Geçürdi nevbet-i Şirîn ü Hüsrev
 Gerek söz tahtına bir Hüsrev-i nev
 Cemâl-i Yūsuf ü 'aşk-ı Züleyḫâ
 Ḫıla çün tūṭi-i ṭab'um şekerḫâ
 İdeyin söz deyü şekker-feşânı
 Ki pür şekker ola ḫalkuñ dehânı (34a).

Daha sonra Yusuf'un güzelliğini anlatır: Güzellikte o tektir:

Cihânda ḫüsn ile Yūsuf gibi yok
 Ne oldı ne olısar mişli maḫlūḫ (34b).

Züleyha'yı över, aşklarını över, sonra da eseri yazma sebebini anlatır:

Te'âlallah zehî ma'sûk ü 'âşık
 Ki olmuş biri birine muvâfık
 Bularuñ şerh ide biz kışşasını
 Diyeyin sergüzeşt ü guşşasını
 Yazılsun bu ikinüñ dâstânı
 Bezensün hüsn-i 'aşkuñ gülsitâni
 Kimi efsün kimi efsâne olsun
 İçi esrâr-ı hikmet birle tolsun
 Okuyanlar ideler hayr ile yâd
 İşidenler diyeler âferin bâd (35a).

Sonra, hataları olabileceğini, bu yüzden hoş karşılanmasını söylüyor, dua ve dileklerde bulunuyor ve "Şem'-i Cemâl-i Yûsuf..." (36a) başlığı ile asıl konuya giriyor, Yusuf'un güzellikleri, küçükken bile herkesin ona hayran olması... anlatılıyor (36a – 41b). Züleyha'nın vasıfları, türlü özellikleri, güzellikleri (41b – 49a), rüyasında Yusuf'u görmesi (49a – 54a). "Tetimme-i maķâl ve baķıyye-i vaşf-ı hâl (56b) den sonra, bu destanın doğuşu anlatılır (Maţla'-ı dâstân, yk. 74a):

Gel ey naķķâş-ı naķş-ı hâme-i 'ışķ
 Nedür oķu görelüm nâme-i 'ışķ
 Elüñe al maķabbet hâmesini
 Oķı yaz derd ü miķnet nâmesini (74a)

Bundan sonra da hikâye bilinen ana vakası ile ilerler, her iki kahramanın karşılaştığı türlü ve büyük sıkıntılar, aralarındaki derin ve büyük aşk eserin sonuna dek hikâye edilir (74a – 261a)⁸⁰.

Daha önceden belirttiğim gibi bölüm ve ara konu başlıkları hep Farsça. Genellikle bu başlıklar Câmî'den aynen alınmış. Eserdeki vezin kusurlarında, eserin tam telif değil, büyük ölçüde çeviri havası taşımasının da çok rolü olduğu kanısındayım. Ayrıca, şairimizin eserinde, Câmî'de bulunmayan bir özellik var: Aralara yer yer gazeller serpiştirilmiş ve bu gazellerin sayısı 20.

⁸⁰ Bundan sonraki yazıda Agâh Sırrı Levend, eserin genel özetini verdiği ve bol metin aldığı için, ben daha fazla uzatmak istemiyorum.

Sonda ise, “Hâtime der Őükri itmâm ve du'â-yı devlet-i pâdişâh-ı islâm” (261a – 262a) başlığı altında, bu değerli eseri, Allah'ın hamdi ile bitirdiğini söyler. Fakat eserin gerçekten tamam olması için Padişahın beğenmesi gereklidir, şair buna ihtiyaç duymaktadır:

Bihamdillah ki bu nazm-ı kirâmî
Tamâm oldu bu nâme oldu nâmî

Hâkikatde tamâm ol vaqt olur bu
K'ola maqbûl-i Sultân-ı melek-ğû

Ne sultân dîn ü devlet âftâbı
Güneş ol âftâbuñ 'aks-i tâbı

Degül şâh-ı cihân cân ü cihândur
Vücûdı mücib-i emn ü emândur (261a)

.....

Bu 30 beyitlik manzumenin hangi padişah için yazıldığını belirten bir ip ucu manzumedede yoksa da, bu sözlerin, eserin sunulduğu Padişah II. Bayezid için olduğunu söyleyebiliriz.